

which *as a group* adopted a policy of resistance¹⁶. These two developments, which were omitted, point to an inadequate and formalistic treatment of the problem. At all events, each deserved to have been mentioned in the conclusion.

The book would have benefitted from a critical discussion of the different types of sources used and which would have indicated a more discriminating awareness of their differing nature. Although archival material was consulted, this work was heavily dependent on Jewish newspapers. For the earlier period reliance upon this type of source might have been unavoidable, but a more ambitious program of interviewing would have given greater insight into the historical background and spirit of the interbellum years. While it is evident that the author did conduct some interviews, the methods employed, if any, remain unclear. Also missing is a list of acknowledgements: a work such as this could not have been prepared without considerable good will, help, and suggestions from others. A notable omission from the bibliography is the classic: Adolf Böhm, *Die Zionistische Bewegung* (2 vols, Berlin, 1937). Technically, the punctuation is somewhat weak, e.g., 38, where the title of a book is not set off; and occasionally there are slight duplications from chapter to chapter.

Generally, the quality and thematical development are somewhat uneven. The earlier chapters give the impression of being more carefully conceived and complete and having a better integration of factual and background material. This would have been a better work if the research had been deeper and the perspective broader. It may be faulted as lacking in workmanship and maturity. While it is a very welcome and useful contribution, it is not all that it could have been and is by no means the definitive work on the subject.

J. S. Fishman

B. A. Sijes, *Studies over Jodenvervolging* (Assen: Van Gorcum, 1974, viii + 184 blz.).

De Jodenvervolging is het studie-object geweest van verschillende Nederlandse historici. Abel Herzberg, J. Presser, I. Kisch en L. de Jong zijn de bekendste. Ook Sijes, stafmedewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en sinds 1970 buitengewoon hoogleraar te Leiden hoort bij hen. Hij heeft een aantal voorstudies en gelegenheidstoespraken gebundeld en daarmee een boeiend en vooral stimulerend overzicht gegeven van zaken die hem bezighielden. Dat zijn het antisemitisme in het vooroorlogse Oostenrijk, de emigratie van Joden uit Duitsland, de planning van de moord op de Europese Joden, de rollen die Rajakowitsch en Eichmann hebben gespeeld in de vervolging van de Joodse Nederlanders, de positie van de Joden in bezet Nederland, verder over Simon Wiesenthal en tenslotte over de berechting van oorlogsmisdadigers. In dat laatste opstel definieert Sijes nog eens de begrippen misdaad tegen de vrede, oorlogsmisdaad, misdaden tegen de mensheid en zet hij het verschil uiteen tussen oorlogsmisdadigers en commune misdadigers. Hij doet dat zonder diepgaand in de juridische literatuur te duiken en hij laat geen twijfel bestaan over zijn opvatting dat de Drie van Breda niet gegratieerd mochten worden. Zijn engagement blijkt op verschillende plaatsen tot en met het onderschrift bij een foto van Lages.

16. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1975) VI, 354, and Adina Kochba, comp. and Rina Kalinov, ed., *Underground of the Zionist Youth in Occupied Holland* (with an introduction by L. de Jong), (Tel Aviv: Hakibbutz hameuchad, 1969) (In Hebrew).

RECENSIES

Genuanceerd en tegelijk zeer helder is zijn ontrafeling van een aantal formele en organisatorische aspecten. Wie de verantwoordelijkheid droegen voor het buitenspel zetten en het verdrijven van de Joden in Duitsland en Nederland, worden duidelijk getoond. Sijes is de explicateur van het afschuwelijk apparaat met zijn moordende vangarmen. Interessant is ook Sijes' overzicht van de teksten die stap voor stap het denkbeeld en het besluit van de *Endlösung* moeten demonstreren. Toch lijkt mij dat nog niet het laatste woord te zijn, want de teksten zijn van uiteenlopend kaliber: ze kunnen wel met elkaar in verband worden gebracht, maar leiden niet tot keiharde bewijzen en een precieze vaststelling. In zijn opstel over de vraag waarom zo weinig Nederlandse Joden de oorlog hebben overleefd, wijst Sijes in algemene termen op een te weinig onderkend antisemitisme in de jaren vóór de Wereldoorlog. Hij stelde nochtans vast dat dit de gang van zaken tijdens de bezetting onvoldoende verklaart. Vandaar dat hij het probleem wil bezien in het breder kader van de algemene houding van buigen en meegaan, van het angst-mechanisme dat ook bij niet-Joden zijn werk deed.

Zo in de loop der jaren hebben we de feiten en hun context alsmede verschillende aspecten van de problematiek leren kennen: de Duitsers, de Nederlandse samenleving vóór en tijdens de oorlog, de Joodse Nederlanders (alsmede hun onderlinge verdeeldheid). Me dunkt dat we bij de stand van de literatuur in een situatie zijn geraakt die de vraag naar nadere bezinning en planning met betrekking tot het toekomstige onderzoek oproept. Daarbij zal onder meer samenwerking van historici en sociaal-psychologen dienstig zijn. Sijes' boek heeft mede de functie zo'n Bestandaufnahme en blauwdruk te stimuleren.

A. F. Manning

Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw*

M. DE VROEDE

Onderhavige bijdrage heeft een te wijdloppige titel, wat zijn verklaring vindt in het feit dat de tekst als inleiding heeft gediend tot het congres dat het Nederlands Historisch Genootschap in oktober 1976 heeft gewijd aan het thema: de geschiedenis van het volksonderwijs als spiegel van de maatschappij. De term volksonderwijs is nog niet direct duidelijk, terwijl 'de maatschappij' voor een socioloog een zinledig bergip is, zoals 'het leven' voor een bioloog een nietszeggend woord kan zijn¹. Het congres stelde het volksonderwijs in Nederland en België aan de orde, althans in de algemene inleiding. Het was echter een onuitvoerbare opgave, de problematiek van de zeventiende tot de twintigste eeuw in haar geheel te behandelen. In feite worden alleen enkele ontwikkelingslijnen belicht, terwijl wordt aangegeven vanuit welke invalshoeken men op het thema nader kan ingaan. België komt concreet meer aan bod dan Nederland. We richten bovendien de aandacht hoofdzakelijk op de negentiende eeuw en we zullen het volksonderwijs in het teken plaatsen van de verhoudingen tussen de maatschappelijke klassen.

In grote trekken kent iedereen de verschillen tussen de zeventiende-, achttiende en de negentiende eeuw. In het Zuiden vooreerst een overwegend agrarische economie en een standenmaatschappij, waarin adel en Kerk, de stedelijke burgerij en ambachtslui, de boeren en de paupers domineren; vervolgens een overwegend industriële economie en een klassenmaatschappij, waarin de tevoren overheersende standen niet compleet ten onder gaan, maar waarin een nieuwe burgerij toch de toon aangeeft, waar zich ook een nieuwe middenklasse en een fabrieksproletariaat ontwikkelen. Bevolkingsexplosie, trek van het platteland naar de stad. In het Noorden een analoge ontwikkeling, waarbij voor het ancien régime alleen aan het typische regentenverschijnsel zij herinnerd, terwijl wat de negentiende eeuw betreft aangestipt zij dat de industriële omwenteling en dus ook de verandering in de sociale structuur zich later heeft voorgedaan dan in België.

Met een dergelijke ruwe schets hebben we de sociale verhoudingen zeker nog niet voldoende dicht benaderd. We kunnen er wel de werkhypothese uit halen, dat wijzigingen in die verhoudingen, met hun weerslag op het politieke systeem, tot

* Voordracht gehouden op de jaarvergadering van het NHG te Utrecht, 8 oktober 1976.

1. A. Touraine, *Pour la sociologie* (Parijs, 1974) 30.